

Een loodgieterij van de Friese Admiraliteit

Gerard van der Heide en Meindert Schroor*

De Friese Admiraliteit werd in 1644 van Dokkum naar het gunstiger gelegen Harlingen verplaatst. Daar zetelde het tiental raden dat de leiding van en het toezicht op deze marine van Friesland, Stad & Lande en Drenthe had. Aan de Zuiderhaven in de Friese havenstad stonden 's Lands (Marine)werf met daartegenover het in 1771 afgebrande 's Lands Magazijn. De Raden ter Admiraliteit verbleven aan het Havenplein in logement Leeuwenburg, terwijl er tegenover het Comptoir der Convooen en Licenten (in- en uitvoerrechten) gevestigd was. Naast deze gebouwen, die dienden voor het uitoefenen van de voornaamste taken van de Admiraliteit als zeemacht en douane-instantie, had de Admiraliteit een gevangenhuis ('s Lands Gewaldige) aan de Schritsen en voorts nog enkele pakhuizen voor scheepsbehoeften en een geschutwerf. Minder bekend is het feit dat de Admiraliteit in het naburige Franeker tijdens de jaren 1760-1785 een fabriek voor militair lood onderhield. Een aantal pakhuizen aan de Harlingerweg in de Academiestad herinnert ook thans nog aan deze onderneming, waarin de befaamde hoogleraar Petrus Gilles Camper (1722-1789) een cruciale rol lijkt te hebben gespeeld.

Van Dokkum naar Harlingen

In de geschiedschrijving steekt de Friese Admiraliteit mager af bij haar in 1597 ingestelde zustercolleges, de Admiraliteiten van Zeeland, de Maze, Amsterdam en Westfriesland/Noorder-

kwartier. In de ruim twee eeuwen van haar bestaan bleef zij veruit de kleinste onder de vijf. Haar geschiedenis is bovendien een van onderlinge twisten tussen de noordelijke gewesten, conflicten met de Staten-Generaal, geldgebrek, rampen en andere tegenslagen.

Het ging al meteen mis met de vestigingsplaats. Dit was aanvankelijk het weliswaar centraal in Noord-Nederland gelegen Dokkum, maar deze noordelijkste Friese stad lag echter ver landinwaarts en beschikte nauwelijks over havenfaciliteiten. De weg naar zee was bovendien smal en steeds onderhevig aan verzanding. De Staten van Friesland drongen dan ook al zeven jaar na de vestiging van het college in Dokkum (1603) aan op de verplaatsing ervan naar Harlingen. Lange tijd verzetten vooral de Staten van Stad Groningen en Ommelanden zich tegen zo'n maatregel, bevreesd als ze waren door de toenemende afstand aan invloed te verliezen. De overplaatsing naar Harlingen werkte meteen, het aantal en de omvang van de uitgeruste oorlogsschepen nam toe van gemiddeld vier schepen met ten hoogste zestien stukken per schip naar tien - waarvan de beide grootste 38 stukken telden - van de 132 oorlogsbodems die de Republiek in 1653

De molen bij de Westerpoort werd in 1759 afgebroken. (foto: collectie Gerard van der Heide)

uitrustte. De Friese schepen konden in de jaren van de Tweede Engelse Oorlog (1665-1666), de gloriejaren van de zee-macht der Republiek, volgens J.C. de Jonge (1835) 'onder de schoonste, best gewapende en uitmuntendst bemande van 's Lands vloot gerekend worden'. Het was tijdens deze oorlog dat de bekendste Friese vlootvoogden, de luitenant-admiraals Auke Stellingwerff en Tsjerk Hiddes de Vries het leven lieten. Een van de zeven eskaders werd destijds door Stellingwerff aangevoerd: 18 schepen, waaronder één brander, met 700 stukken en ruim 3.100 koppen.

Tegenslagen

Vanaf de Derde Engelse Oorlog raakte de Friese Admiraliteit in verval, waarbij in de eerste helft van de achttiende eeuw het dieptepunt werd bereikt. Gedurende lange tijd rustte de Admiraliteit geen schepen uit en bracht Friesland nauwelijks meer dan één negende van de verschuldigde gelden op, terwijl Stad en Lande zich zelfs geheel aan zijn financiële verplichting onttrok. In 1771 - toen de Admiraliteit vier schepen onder zeil had - brandde 's Lands Magazyn aan de Zuiderhaven af. Pakhuizen, magazijnen, maar ook de waardevolle archieven werden daarbij een prooi van de vlammen. Gedurende de Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) ontplooidde de Friese Admiraliteit opnieuw een ongekende activiteit. De werf werd uitgebreid van één tot vier hellingen, de Zuiderhaven werd in 1782 geslat (uitgediept) en er werd een groot aantal schepen gebouwd en uitgerust. Maar de opdracht van de Staten-Generaal aan de Harlinger admiraliteit om als geschenk aan de Franse koning twee grote lineschepen van ieder 74 stukken te bouwen was letterlijk boven de maat. De schepen waren vrijwel voltooid toen bleek dat de havenbruggen te smal waren en de buitenhaven te ondiep. Ze zouden de haven pas in 1792 als sloophout verlaten.

Geraas der ovens

Na een lange periode van rust werd in 1758 na jaren opnieuw een schip uitgereed. In het jaar daarop verhoogden de Staten van Friesland de belasting op koffie en thee om met de andere admiraliteiten een buitengewone equipage voor 25 linie- en fregatschepen te bekostigen ter bescherming van de koophandel en de zeevaart. In deze periode van verhoogde activiteit richtte

de Franeker koopman Jan Boutsz junior zich op 10 september 1759 tot het stadsbestuur van Franeker met de mededeling dat hij bereid was een afbraakbod te doen op het voormalige molenaarshuis, de arbeiderswoning en de opslagschuur die stonden op het terrein tussen de twee Wester- of Harlingerpoorten nabij het Vliet. Daarbij verzocht Boutsz tevens om zowel de grond als het daarbij horende erf tegen een jaarlijkse eeuwige rente te pachten van de stad. Hij meldde ook van plan te zijn ter plekke een fabriek te bouwen waarin militair lood gegoten kon worden ten behoeve van de Admiraliteit te Harlingen. Na overleg van de leden der vroedschap met de magistraat werd op 12 januari 1760 positief beslist en kocht Jan Boutsz het drietal huizen voor een totaalbedrag van 300 caroliguldens. De jaarlijkse huurpacht van de grond bedroeg vier caroliguldens. Hij moest er wel zorg voor dragen dat 'voorbij gaande paarden noch door het geraas der ovens noch door het vuur verschrikken konden'. Ook moest hij er op letten dat alle materialen goed afgeschermd zouden worden en overall 'paal en perk' gesteld werd. Alle schade en onderhoud aan de wallen en straat was voor rekening van Jan Boutsz. Wanneer de fabriek ophield met bestaan moest de grond wederom worden ontmijnd en opgeleverd worden in de staat zoals die voordien was. Daarmee zou Franeker, dat vanouds eigenaar was van dit militaire grond domein als onderdeel van de stadsvesten, het geheel weer in bezit kunnen nemen. Hierop aansluitend wist Jan Boutsz ook het octrooi van de Staten en permissie van het Hof van Friesland te verkrijgen. Het is opmerkelijk dat zowel in de Statenstukken als in de Hofprotocol len geen gewag wordt gemaakt van een loodgieterij ten behoeve van de Admiraliteit. Het octrooi werd voor een periode van vijftien jaren verleend en 'omtrent de betalinge der impositie op de turf en brandhout soude gehandelt worden egaal met de steenbacker en soutsieders, mits hij suppliant gehouden sij, het plat lood en de looden piepen te leveren in de gewoone qualiteit, en volgens de ordinaris prijs'.

Camper

Ten tijde van zijn aanvraag woonde Jan Boutsz nog maar pas in Franeker. Hij was in 1737 te Nijmegen geboren en had vermoedelijk zijn fortuin gemaakt

in Amsterdam. Hoe zijn carrière in Amsterdam is verlopen, is onbekend, maar wel lijkt duidelijk dat Boutsz nauwe banden onderhield met een financieel en politiek netwerk dat de Admiraliteitswerven van zowel Amsterdam als Harlingen omspande. De Amsterdamse werf kende een aantal Franeker aandeelhouders, waaronder de befaamde en wellicht meest universele geleerde die Nederland ooit heeft voortgebracht, Petrus Camper (1722-1789). Camper had enige jaren daarvoor zijn Franeker leerstoel in de wijsbegeerte, anatomie en chirurgie ingruild voor een soortgelijke post aan het Amsterdamse Athenaeum Illustre (1755-1761). Hij bleef echter sterke banden onderhouden met het Friese Athene, mede dankzij zijn zomerse verblijven op Klein Lankum. Daar was hij in eerste instantie terecht gekomen als behandelend arts van de eigenaar, de Harlinger burgemeester Doede Johannes Vosma. Na het overlijden van Vosma, was Camper in 1756 met diens weduwe, Johanna Louisa Bourboom, een Leeuwarder burgemeestersdochter, gehuwd en zo in het bezit gekomen van de buitenplaats 'Klein Lankum'. Op dit buiten, één kilometer buiten de Wester- of Harlingerpoort gelegen, vestigde hij zich voor het eerst permanent in 1760 om zich aldaar drie jaar lang als 'Privatgelehrter' (*Professor honorarius*) aan de wetenschap en - uiterst ambitieus en veelzijdig als hij was - aan talloze andere zaken te wijden. Hij beijverde zich onder meer voor een uitbreiding van de Admiraliteitswerf in Harlingen en hij staat er om bekend een nagenoeg ongebreidelde belangstelling te hebben gehad voor wetenschappelijke en technische experimenten. Wellicht vielen Camper, zowel de technische en ondernemende kwaliteiten van Boutsz op als de financiële en politieke mogelijkheden voor de stichting van een militaire loodgieterij. Camper, die al in 1756 lid van het college der Admiraliteit van Friesland was, trad omstreeks die tijd als waarnemer op voor de zieke convooimeester Taco Sloterdijk. Het ligt tevens voor de hand te veronderstellen dat de buurman van Camper, mr Ernst Wilhelm van Wijdenbrug, als advocaat-fiscaal in het college van de Friese Admiraliteit, bij deze zaak betrokken was. Ook hij had aandelen in de Amsterdamse werf en financiële belangen in de werf te Harlingen. Toen Boutsz zich op 22 oktober 1758

Pakhuizen aan de Harlingerweg te Franeker. De foto is gemaakt op 30 augustus 1931. (foto: collectie Gerard van der Velde)

metterwoon in Franeker vestigde was hij reeds een welgesteld man. Hij nam zijn intrek in een huis dat eigendom was van zijn vrouw Johanna. Zij had het huis testamentair van wijlen haar eerste man verkregen. Later vererfde het huis op Adrianus Gilles, de oudste zoon van Petrus Camper. Hij was zowel drossaard van Eindhoven als gecommitteerde ten landsdage. Jan Boutsz trad later op als zaakwaarnemer voor Adriaan Gilles Camper wegens diens regelmatige verblijf elders, onder andere in Turkije en Egypte. Ook voor Daniël van Sloterdijk, griffier van het College der Admiraliteit in Friesland en vader van eerdergenoemde Taco, vervulde hij soortgelijke taken. Boutsz trouwde op 10 juni 1759 in Franeker met de eveneens welgestelde Anna Ydema. Het zullen dergelijke uitstekende contacten zijn geweest die het mogelijk maakten dat hij binnen een week na zijn verzoek aan het Franeker stadsbestuur het burgerschap van die stad verwierf.

Molenkwestie

Om aan de slag te kunnen moesten eerst de bestaande opstallen worden gesloopt. De molen was al eerder (26 januari 1759) door de stad aangekocht en gesloopt. De sloop van deze Westermolen houdt wellicht verband met een kwestie die de gemoederen in Franeker in de jaren daarvoor bezighield. In 1757 hadden de molenaars van de Westeren Noordermolens de Oostermolen aangekocht met het doel deze af te breken. De zaak was aan het rollen geraakt toen de molenaars protesteerden tegen een verhoging van een stedelijke omslag over het gemaal. Op hun beurt hadden de Franeker bakkers tegen het voorname van de molenaars geprotesteerd

en daarbij de magistraat aan hun zijde gevonden. Het Hof van Friesland verleende niettemin consent op de sloop. Uiteindelijk werd een compromis gevonden en in het Oosterravelijn een veel grotere (in 1903 afgebrande) stenen molen gebouwd, waartoe onder meer sloopmateriaal van de Westermolen werd gebruikt. De resterende panden werden korte tijd verhuurd aan de stadsarmenvoogden die er een garensponnerij in vestigden. Door de kennelijk snel opgekomen plannen voor een loodgieterij moesten ze nu naar een ander bedrijfspand omzien. Dat had, vanwege het geldgebrek van de armenvoogden, nogal wat voeten in de aarde. Het belang van de loodgieterij was blijkbaar zo groot dat de vroedschap de 500 Caroliguldens voor de aankoop van een nieuw armenhuis aan het Zuiderbolwerk voorschoot.

De fabriek

In de zomer van 1760 werd begonnen met het afgraven van de westelijke molenpolle. De grond werd gebruikt voor het opvullen en egaliseren van de voormalige slotvijver van het in 1713 gesloopte Sjaerdemaslot, destijds en thans bekend als het land van Nicolaas Uldrich Sioek (Sjûkelân), herbergier in het Heerenlogement. Door het gewicht van het fundament van het voormalige kasteel zakte de grond steeds weg en liep het gewas bij regenval onder water. Nicolaas Sioek had daar al enkele malen over geklaagd bij de magistraat van Franeker. De bouw van de fabriek begon in september 1760 en de totale bouwkosten bedroegen 1.364 caroliguldens. Het geheel bestond uit drie verdiepingen. De gieterij was op de begane grond

gevestigd, de gewermakerij op de eerste verdieping en de opslag en het magazijn bevonden zich op de tweede verdieping. De fabriek werd op 1 juli 1761 in gebruik genomen. Wel was met het stadsbestuur overeen gekomen dat een deel van de arbeiders uit Franeker afkomstig moest zijn en dat Franekers schippers betrokken werden bij het vervoer naar Harlingen. Als tegenprestatie eiste de admiraliteit het toezicht op de werkzaamheden. Voorts zou het vervoer door personeel van de admiraliteit worden verzorgd, waarbij de admiraliteitsopzichter alle vrijheid zou krijgen om de werken en materialen te controleren. Ten oosten van de fabriek liet Jan Boutsz een fraai woonhuis bouwen en een even fraai hof aanleggen. Tot het geheel behoorde ook een wagenhuis met paardenstalling. Ten westen van de gieterij werd een insteekhaven gegraven met ruime kaden en een bok. De militaire loodgieterij werd op 1 december 1785 gesloten, waarbij de sluiting ongetwijfeld verband hield met het dichtdraaien van de geldkraan na afloop van de Vierde Engelse Oorlog. De fabriek werd schoon gemaakt en als pakhuizen verhuurd aan Sijbren Klases Bakker.

Herbouwd

Op 14 februari 1787, ruim veertien maanden nadat de loodgieterij zijn poorten sloot, verkocht Jan Boutsz het complex aan de graanhandelaar Johannes Tjerks en diens echtgenote Pietje Pieters Posthumus. Boutsz was destijds (en tot 1797) vendumeester van de Admiraliteit, een baan die hij dankte aan Petrus Camper die op dat moment naast premier van Workum ook commissaris van de Friese Admi-

raliteit was. Op dezelfde dag ging het woonhuis ten oosten van het pakhuis van de hand aan de gortmaker Berend Jans Mulder. Deze liet het jaar daarop een gortmakerij ten oosten van zijn huis bouwen, maar omdat hij zich moest houden aan de wettelijke bepaling van vrije doorgang tussen zijn gortmakerij en de vaart werd deze iets korter dan het ten westen ervan gelegen pakhuis. Ook de gortmakerij werd naderhand een pakhuis en uiteindelijk in 1910 tezamen met de woonhuisjes ten oosten ervan afgebroken. In het jaar daarna werd het huidige pakhuis met de huizen ten oosten ervan opgetrokken. Verder verkocht Boutsz op die dag in februari 1787 een deel van de hof ten oosten en de kade met het haventje ten westen van de voormalige loodgieterij aan Geert Harmens Lenting, een lid van de vroedschap van Franeker.

Enkele jaren na de totstandkoming van de loodgieterij verrees zijn bouwkundige pendant op het zogeheten Eilandje bij de Westervoort. Op 20 april 1764 kregen de kooplieden Pieter Sannes en Johannes Doijes permissie van het stadsbestuur om op deze plek een pakhuis te bouwen. Dit pakhuis werd een kopie van de in 1760 gebouwde loodgieterij van Jan Boutsz. Het werd in 1858 afgebroken en achter het woonhuis, tussen de voormalige loodgieterij en gortmakerij weer opgebouwd. Na de verplaatsing van het pakhuis kon het Eilandje in 1859 worden afgegraven.

Netwerken

Jan Bouts werd 63 jaar. Hij overleed op 8 juli 1799 en werd begraven in de Franeker Martinikerk bij zijn drie jaar daarvoor overleden vrouw Anna Ydema. De in Amsterdam opgebouwde contacten met Camper en andere Franeker notabelen, verklaren ons inziens de betrekkelijk snelle wijze waarop Boutsz kort na zijn aankomst in Franeker tot zaken kon komen. De thans bekende feiten rondom Boutsz onderneming wijzen op zijn minst in de richting van een nauwe betrokkenheid van Boutsz bij een zakelijk en politiek netwerk dat zich ver buiten de Academiestad uitstrekte. En daarmee lijkt eveneens een nieuwe dimensie te kunnen worden toegevoegd aan het reeds zeer veelzijdige activiteitenspectrum van Petrus Camper.

* *Gerard van de Heide is lokaal-historicus te Franeker.*

In memoriam mevrouw Zadoks-Josephus Jitta

Op 30 mei van dit jaar overleed mevrouw professor dr A.N. Zadoks-Josephus Jitta op 95-jarige leeftijd te Amsterdam. Zij was emerita-hoogleraar klassieke archeologie aan de Rijksuniversiteit te Groningen en Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Mevrouw Zadoks, geboren in een vooraanstaand Amsterdams Joods geslacht, studeerde archeologie in Leiden en Amsterdam waar zij in 1932 promoveerde. Daarna bleef ze publiceren waarbij in 1935 de aandacht viel op het onderzoek 'Antieke cultuur in beeld', hetgeen een verademing betekende in de tot dan toe gebruikelijke dorre onderwijstof. In de oorlogsjaren, waarin haar man – de jurist mr C. Zadoks – het leven liet, moest zij onderduiken op een adres in Amsterdam. Haar zoon dook onder in Steggerda. Niettemin bleef ze actief en onder de naam mevrouw Van Vuren bestudeerde ze onder andere V.O.C.-archieven en verschenen tot 1942 nog een aantal publicaties van haar. Van 1948 tot 1962 was zij conservator bij het Koninklijk Penningkabinet te Den Haag. Tal van schrifturen van haar hand zagen het licht waaruit blijkt dat zij – hoewel haar liefde uitging naar de vroege numismatiek en de klassieke cultuur - grote belangstelling had voor latere uitingen van de westerse kunst. Zo schreef zij onder meer over Hildo Krop (1934), over een stuk Amsterdams zilver in Ierland (1980) en besprak ze nieuwe museum-inrichtingen. Haar grote belezenheid bleek onder andere uit de nog tot 1987 verschenen recensies over vele wetenschappelijke boekwerken en artikelen en haar scherpzinnige opmerkingen.

In 1954 werd mevrouw Zadoks docente in Groningen, in 1956 gevolgd door een professoraat. De Klassieke Archeologie nam in die tijd nog een ondergeschikte plaats in ten opzichte van de andere archeologische disciplines. Maar onder haar enthousiasme en ijeren werklust wist ze dat al snel te veranderen. Toen ze in 1975 met emiritaat ging was het Klassiek Instituut uitgegroeid tot een volwaardige loot van 'Groningen'.

Mevrouw Zadoks was geen archeoloog met de spade. Wel was ze zeer geïnteresseerd in opgravingen en bezocht zij vele malen de arbeidsvelden. Na haar emiritaat bleef ze doorgaan met studeren, reizen en beschrijven. Haar overlijden betekent het verlies van een Klassiek Archeoloog 'pur sang'.

G. Elzinga

Jaarvergadering

Op woensdag **28 februari 2001** houdt de Stichting Vrienden van de Provinciale Bibliotheek van Friesland haar jaarvergadering. Bij die gelegenheid zal het Vriendengeschenk ter herinnering aan de verbouw van de PB worden aangeboden. Naast huishoudelijke zaken verzorgt de heer J.A. Brongers een lezing over de belevenissen en bekentenissen van een boekensneuper.

Het programma begint om 19.30 uur en eindigt om 22.00 uur in het gebouw van de PB. De toegang is gratis. Wij hopen dat deze avond veel nieuwe Vrienden zal opleveren.

J.G. Raven

Âldfryske hânskriften

Yn de Provinsjale Biblioteek te Ljouwert is oant 29 desimber 2000 in útstalling fan âldfryske hânskriften mei de foarste printingen fan âldfryske rjochtsteksten en in stikmannich Ommelanner hânskriften. De tagong is fergees.